

بررسی نقش قوچ در قالی های ترکمن از منظر تاریخی و آیینی^۱

اکرم نوری^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۰۷/۱۲

حسین مهرپویا^۳

تاریخ تصویب: ۱۳۹۶/۰۴/۲۸

چکیده

قالی ترکمن دارای شکل‌ها و نقش‌های بسیاری است که قدمتی طولانی و مفاهیمی عمیق دارند. بخش عمده این نقوش برگرفته از طبیعت هستند، موضوع مورد بررسی در این پژوهش، نقش قوچ در قالی‌های ترکمن است که به ریشه‌های مفهومی و تاریخی آن پرداخته می‌شود. سوالات اصلی این تحقیق، چگونگی ارتباط این نقش با تاریخ، آیین و رسوم ترکمن‌ها و همچنین چگونگی نقش شدن آن در قالی‌های این قوم می‌باشد. این مقاله، از نوع تاریخی و روش توصیفی-تحلیلی است. بر اساس این روش، نخست ریشه‌های نقش قوچ در تاریخ و آیین باستانی، زندگی کوچ نشینی و آداب و رسوم ترکمن‌ها توصیف و تحلیل می‌شود؛ سپس نقش این حیوان در قالی‌های ترکمن از نظر طرح و شکل بررسی می‌گردد. قوچ از مهم‌ترین توت‌ها در ادوار کهن و آیین اجدادی ترکمن‌ها بوده است؛ در نتیجه، هنرمندان قالی‌باف این قوم، تصویر قوچ را با تنوع و تعدد بسیار در اشکال تجربیدی و انتزاعی در قالی‌های خود بافتند که در شکل‌های ساده و ابتدایی، درهم پیچیده، تنها و تک، در قالب ترنج و در متن و حاشیه فرش در کنار دیگر نقوش ترکمنی با پیچش‌های متفاوت و متنوع شاخ، قرار گرفته است نقش قوچ در میان ترکمن‌ها نمادی از قدرت، جنگاوری، استقامت و برکت می‌باشد.

واژگان کلیدی: توت‌م پرستی، قالی ترکمن، نقش قوچ، ساختار نقوش، نماد

مقدمه

در این پژوهش، نقش قوچ را از چند دیدگاه مورد بررسی قرار داده‌ایم که در نمودار ۱، به شکل مختصر مشاهده می‌شود.

تصویر ۱- بخشی از نقشه یک قالی ترکمن (حصوری، ۱۳۷۱: ۲۴۱)

پیشینه پژوهش

هر پژوهش علمی بر پایه ارکان و نتایج مطالعات و تحقیقات پیش از خود استوار است؛ تحقیقات گذشته یا ارتباط مستقیم با موضوع پژوهش دارند و یا ارتباط غیر مستقیم، با توجه به اهمیت و جایگاه فرش ترکمن در هنر ایران، به جرأت می‌توان گفت که پژوهش‌های اندکی در این رابطه صورت گرفته است. در باره این موضوع، می‌توان کتاب‌های زیادی را از منابع فارسی و لاتین نام برد که به طور کلی، به فرش ترکمن پرداخته‌اند؛ در حالی که، تاکنون بر نقش مایه‌های خاص و مشخص آن، تأکید نشده است. از کتاب‌های معروفی که در رابطه با قالی ترکمن نوشته شده و در این پژوهش، مورد استفاده قرار گرفته‌اند، می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

کتاب «نیازجان و فرش ترکمن» نوشته ذبیح‌الله بداغی، کتاب «نقش‌های قالی ترکمن و اقوام همسایه» نوشته علی حصوری و کتاب «فرش‌های ترکمنی» نوشته بوگولیوبف. این منابع درباره تاریخ، بافت و طرح و نقوش قالی ترکمن نوشته شده‌اند. اما در رابطه با بررسی متمرکز روی نقش مایه قوچ، تنها می‌توان به مقاله «نماد شاخ قوچ در فرش‌های ترکمن» اشاره کرد که در آذر ماه سال ۱۳۸۶ در همایش «گنجینه‌های از یاد رفته هنر ایران» استان گلستان توسط جمال الدین

هر قوم یا تمدنی برای مملوس شدن و تجلی عقاید و باورهایش، سعی به تصویرسازی آن‌ها در قالب تصویر، نوشته، مجسمه و نقش برجسته کرده است. آن تصاویر، رفته رفته با تغییر سبک زندگی و آیین و رسوم به نمادها تبدیل شدند. نمادهایی که انعکاسی از تاریخ بشریت هستند و ریشه آن‌ها را تنها در فرهنگ‌ها و باورها می‌توان یافت.

قالی‌های ترکمن مانند دیگر قالی‌های عشایری با امکانات ساده و ابتدایی بافته می‌شده است، لذا، نقوش نیز به تبعیت از این شرایط و نوع قالی‌بافی، ساده و هندسی هستند. همچنین از نقش‌های بسیاری شکل گرفته‌اند که هر نقش، معانی و تعاریف بسیاری در خود جای داده است. نقوش این قالی‌ها انتزاعی و متأثر از نوع زندگی، تاریخ و باورهای دینی هستند که با طراحی خاص و هندسی خود مشهورند. تعداد نوارهای حاشیه‌ای و غلبه رنگ قرمز - که نزد ترکمن‌ها مقدس می‌باشد - از ویژگی‌های مهم قالی ترکمن، به شمار می‌آیند (بوگولیوبف، ۲۵۳۶: ۱۹). همانند آنچه که در تصویر ۱، دیده می‌شود، اشکال عمدتاً در قالب‌های هندسی و چندضلعی ترسیم شده‌اند، عمده این طرح و نقش‌ها، برگرفته از طبیعت هستند، مانند نقوش گیاهی و حیوانی. نقشی که در این تحقیق مورد بررسی قرار گرفته، نقش قوچ است که در زمره نقوش حیوانی قرار دارد.

قوچ از خانواده گوسفندان است، در کوه‌ها زندگی می‌کند و شاخ‌های محکم و نیم‌دایره شکل دارد؛ جثه او بزرگ و قدرتمند، و بدنش پوشیده از پشم است. ترکمن‌ها به گوسفندان نر جوان نیز اوچ (قوچ) می‌گویند. این حیوان با شاخ‌های منحصر به فرد و زیبای خود به شکل‌های گوناگون در قالی ترکمن دیده می‌شود. قوچ در میان ترکمن‌ها مظهر قدرت، باروری، جنگاوری، برکت و جزو نمادهای فرهنگی و باستانی است که در کنار بسیاری از نمادهای مورد احترام و تقدس این قوم در قالی‌ها نقش می‌شود.

در این پژوهش، به دنبال بیان این مطلب هستیم که این نقش از کجا؟ از چه زمانی؟ و چگونه در قالی ترکمن به تصویر درآمده است؟ نقوش در قالی ترکمن دارای سابقه‌ای تاریخی و آیینی هستند که امروزه، به عنوان نماد به آن‌ها پرداخته می‌شود. آشنایی با مفهوم و قدمت یک نقش و نماد در حقیقت، شناخت یک ارزش فرهنگی است که به تلاش در حفظ و نگهداری آن کمک می‌کند.

توماج نیا ارائه شده است که متاسفانه متن مقاله قابل دسترس نیست.

قوچ از دیدگاه عقاید و باورهای ترکمن	توتم در آیین کهن- انتقال توتم باستانی به دین اسلام تزیین و آذین بر سنگ قبور- تجلی در افسانه‌ها و قصه‌های کهن
قوچ از دیدگاه سبک و روش زندگی عشایری ترکمن‌ها	دام مفید و سودمند در تهیه خوراک و پوشاک
قوچ از دیدگاه آداب و رسوم ترکمن‌ها	آرایش موی سر پسرها به شکل شاخ قوچ- رسم قوچ بلدی اهمیت قوچ در مراسم و جشن‌ها- جنگ قوچ ضرب‌المثل‌ها

نمودار ۱. دیدگاه‌های مورد بررسی درباره قوچ با جزئیات بیان شده، مأخذ: (نگارنده).

قوچ از دیدگاه عقاید و باورهای ترکمن

کتاب «جامع‌التواریخ» اثر رشیدالدین فضل‌الله به ریشه، تاریخ و آیین باستانی ترکمن‌ها پرداخته است. در این کتاب آمده که، ترکمن‌ها از نسل اوغوزخان، نواده نوح نبی هستند، به واسطه همین اسم، به اوغوزها نیز مشهورند. اوغوزخان ۲۴ فرزند پسر داشت که تمامی ترک‌ها از جمله ترکمن‌ها از نسل آنان هستند. هر پسر، رئیس یک قبیله شد و هر قبیله لقبی مخصوص گرفت (گلی، ۱۳۶۶: ۱۸).

بعد از مرگ اوغوز، یکی از پسران او، به نام گون‌خان، بر تخت نشست، او وزیری دانا و زیرک داشت، به‌نام ایکیت ارقیل خوجه. در پی اختلافات ۲۴ قبیله، ایکیت به گون‌خان پیشنهاد داد که هر قبیله را تمغایی مخصوص بدهد و هر یک را جانوری مقرر گرداند که اونقون ۲ (مقدس) آن‌ها باشد؛ اونقون نباید مورد آزار و آسیب قرار گیرد و حتی نباید شکار شود. یعنی ۶ طایفه و ۶ اونقون، که هر یک از ۲۴ قبیله دارای یک تمغا بودند و هر ۴ قبیله (یک طایفه) را یک اونقون بود که این اونقون‌ها عبارت بودند از: اوچ (قوچ جوان)؛ شنقار (شاهین)؛ قرقال (عقاب)؛ طلاوشانجیل (نوعی پرند شکاری)؛ سنقور (نوعی باز شکاری) و جاقر یا طغرل (نوعی باز شکاری) (همان: ۲۹).

جامعه‌شناسان و مورخین، واژه اونقون را با همان معنای واژه توتم به کار می‌برند و آن را شعار طایفه می‌دانند که معمولاً مورد ستایش افراد بوده است. توتم پرستی را می‌توان نوعی مذهب ابتدایی دانست که تقریباً تمام جوامع انسانی در مرحله گردآوری تا مرحله تولید خوراک، دام‌پروری و کشت و زرع، آن را ادامه

دادند (همان). چنین جوامعی، انسان، حیوان یا گیاهی را منشأ و مبدأ اجداد خود می‌دانستند و معتقد بودند که آن منشأ، آنان را در کنف حمایت و حفظ خود گرفته است.

اونقون پرستی یا توتم پرستی در طوایف ترکمن تا قرن هفتم و هشتم هجری قمری پا بر جای ماند و پس از آن دوران به تدریج از میان رفت؛ ولی نشانه‌های آن هنوز در برخی از هنرها و آداب و رسوم این قوم دیده می‌شود.

مانند رسم دیرینه عید قربان، که حیوان ذبح شده را به هفت قسمت مساوی تقسیم می‌کنند که از باورهای کهن ترکمن‌ها به جای مانده است و به آن «اوله» می‌گویند. همچنین محل قربانی کردن حیوان را گود می‌کنند و در آن مقداری زغال، نمک و گندم می‌گذارند که این عمل نیز برگرفته از رسوم کهن می‌باشد (سارلی، ۱۳۶۴: ۵۵).

در آیین باستانی، توتم‌ها را به اشکال مجسمه و تندیس در معابد قرار می‌دادند که با گذشت زمان، معنا و جایگاه توتم‌ها از میان رفت؛ اما فرم و شکل آن‌ها به منزله نماد و واسطه‌ای که حاوی نوعی ارتباط روحی و روانی با نسل‌های قدیمی تر است، حفظ شد. ترکمن‌ها قبرستان‌های خود را با این نمادها تزیین می‌کردند، همانند اشیاء چوبی و سنگی که به شکل پر و بال یا سر و منقار پرنده‌گان و شاخ‌های قوچ می‌تراشیدند؛ نمونه بارز این آیین، قبرستان خالد نبی در شمال ترکمن صحرا است که از قبرستان‌های قدیمی و تاریخی ترکمن‌ها می‌باشد (قرلجه، ۱۳۸۸). همان‌طور که در تصویر ۲، دیده می‌شود، آن‌ها سنگ و چوب را به شکل شاخ‌های قوچ می‌تراشیدند و روی قبرها قرار می‌دادند؛ حتی در بعضی موارد، خود شاخ قوچ را به کار می‌بردند. کاربردهایی این چنینی از نماد شاخ قوچ در بسیاری از تمدن‌های آسیای مرکزی و آناتولی نیز دیده می‌شود (Train, 1997: 51).

افسانه‌ها و قصه‌های قدیمی و کهن ترکمن‌ها نیز در این رابطه قابل بررسی هستند. در افسانه‌ای با موضوع پیدایش اقوام یموت، تکه و گوگلان (سه قوم معروف ترکمن) آمده است که: مردی سه زن داشت و در ایامی که هر سه زن باردار بودند، از شوهر شکارچی خود تقاضای گوشت کردند؛ شوهر برای زن اول قوچ، برای زن دوم گرگ و برای زن سوم گوسفندی آبی رنگ را شکار کرد. هنگام تولد هر سه نوزاد -که پسر بودند- پدر به ترتیب نام تکه (قوچ کوهی) یموت و گوگلان را برای آن‌ها انتخاب کرد. نسل تکه، مردمانی

صاحب اندیشه، نسل یموت شجاع و نسل گوگلان
هنرپیشه شدند (بیگدلی، ۱۳۶۹: ۲۳۴).

قوچ از دیدگاه سبک و روش زندگی عشایری ترکمن‌ها

زندگی ترکمن‌ها از گذشته‌های دور وابسته به دامداری بود. آن‌ها یکجانشین و روستایی نبودند؛ بلکه زندگی آن‌ها به صورت کوچ‌های فصلی بود. در هر فصل، برای پیدا کردن مرتع مناسب دام، کوچ می‌کردند. در قرن دوم هجری، ترکمن‌ها سرزمین اولیه خود را در شمال مغولستان ترک کردند و به طرف غرب، در نواحی آرال و سیر دریا (سیحون) کوچ کردند؛ در میانه مسیر این مهاجرت بزرگ، به جیحون و قره قوم و در نهایت، به دشت‌های ساحل خزر رسیدند، و در شمال خراسان در ایران مستقر شدند؛ به این منطقه ترکمن صحرا می‌گویند که اقوام بسیاری را شامل می‌شود (Ford, 1981: 179).

فشارهای امپراطوری چین، همچنین جنگ‌های داخلی اقوام ترک بر سر مراتع و نواحی سرسبز و آباد، از دلایل مهاجرت این قوم بود. طی این مدت، قبایلی از آن‌ها در نقاط مختلف مسیر حرکت، محل زندگی خویش را انتخاب کردند؛ عده‌ای به بخارا و عده‌ای به خوارزم پناهنده شدند. این مهاجرت تا قرن پنجم هجری قمری ادامه داشت؛ تا اینکه آخرین طوایف خود را به کناره دریای خزر رساندند و سکنی گزیدند (عسگری و کمالی، ۱۳۷۴: ۱۹۵).

پانزده قرن زندگی عشایری و کوچ نشینی، اساس زندگی آن‌ها را بر صبر و مقاومت بنا نهاد. ترکمن‌ها اهل کشت و زرع نبودند و به دامداری و گله‌چرانی اشتغال داشتند؛ آن‌ها از ابتدای این حرکت بزرگ، همواره سعی بر حفظ و پرورش دام‌های خویش داشتند؛ تا بدین طریق زندگی و اقتصاد مستحکم خود را حفظ کنند.

تصویر ۲- تزیین آیینی با شاخ‌های قوچ در یک قبرستان متعلق به ترکمن‌ها (<https://www.atlasobscura.com>).

کوچ‌نشینان بدلیل عدم یکجانشینی از محصولات کشاورزی که تولید خودشان باشد، کم‌تر بهره می‌بردند و تقریباً غذا و خوراکشان را دام‌ها، به‌خصوص گوسفندان تولید می‌کردند؛ همچون گوشت، شیر، پنیر و کره و بخش عمده غذاهای ترکمن از گوشت درست می‌شوند. می‌توانستند قرض و وام‌های خود را به دیگری با دادن دام ادا کنند؛ همچون دادن شیربها میان یموت‌ها که قسمت اعظم آن را به‌صورت گوسفند، گاو، قوچ و شتر می‌پرداختند. برای تهیه و بافت پوشاک، زیرانداز و به‌خصوص چادر آلچیق از پشم گوسفندان خویش استفاده می‌کردند، بر اسکلت چوبی آلچیق - که به اصطلاح «تاریم» و «اوق» می‌گویند - نمد می‌پوشاندند؛ این پوشش نمدی در زمستان تولید گرما و در تابستان از نور شدید، جلوگیری می‌کرد. پشم‌های مرغوب و سفید را برای پوشاک و قالیچه‌ها، و پشم‌های معمولی‌تر را برای نمد و چادربافی استفاده می‌کردند. با توجه به آنچه که، از سبک زندگی عشایری بیان شد، می‌توان چنین نتیجه گرفت که خرید و فروش، معامله‌های اقتصادی، تهیه خوراک و پوشاک در میان ترکمن‌ها، بسیار وابسته به دام‌های اهلی به‌خصوص گوسفند است؛ قوچ، به‌عنوان گوسفند نر، قدرت گله به حساب می‌آید و یک دام سودمند و با برکت است؛ همراه شدن این مهم، با عقاید و باورها در میان ترکمن‌ها، این حیوان را بیش از پیش برای این قوم عزیز و بارززش کرده است.

قوچ از دیدگاه آداب و رسوم ترکمن‌ها

در بیان جایگاه و اهمیت قوچ در آداب و رسوم ترکمن‌ها مطلب بسیار است. در رسوم ترکمن، گوسفند اهمیت بسزایی دارد که به بیان چندی از آن‌ها می‌پردازیم.

باشد که با ذکر همین موارد، به جایگاه این حیوان آگاهی بیش‌تری پیدا کنیم.

- یکی از این رسوم، دفع چشم شور یا حسد است. آن‌ها برای دفع چشم بد، موهای فرزندان خود به‌خصوص پسران را به شکلی آرایش می‌کردند که ظاهری بد داشته باشند. البته، این کار را طوری انجام می‌دادند که موهای اطراف سر، کوتاه باشد، بالای سر را بلند نگه می‌داشتند و به شکل شاخ‌های قوچ در می‌آوردند تا نمایانگر قدرتی باشد که پسرچه در آینده به آن دست پیدا خواهد کرد، به این عمل «قولپاق» گفته می‌شد (گلی، ۱۳۶۶: ۳۹).

- همچنین ترکمن‌ها با آویزان کردن شیئی از گوشه

سقف آلاچیق، سعی در رساندن مفهوم و یا خبری به اطرافیان خود داشتند. مانند خبر فوت یک شخص که صاحب خانه برای اعلام مرگ او، یکی از وسایل وی را همچون کمان، شمشیر و یا لباس، از آلاچیق آویزان می‌کرد. همچنین هنگام تولد نوزاد دختر، برای آگاهی دیگران از گوشه آلاچیق، دوک نخ ریسی و برای تولد نوزاد پسر، کمان آویزان می‌کردند. همچنین، مراسم ختنه سوری و یا «قوچ بلدی» است که در آن ابزار مورد استفاده در جراحی ختنه را از گوشه آلاچیق آویزان می‌کردند و دیگران را مطلع می‌کردند. «قوچ بلدی» به معنای قوچ شدن است که برای مرحله‌ای از بلوغ و بزرگ شدن یک پسر به کار می‌برند (همان: ۶۸).

در یکی از رسم‌های قدیمی جشن عروسی، برای عروس و داماد، قلب یکی از گوسفندان ذبح شده را کباب و به دو نیم تقسیم می‌کردند؛ نیمی را برای عروس و نیمی دیگر را برای داماد می‌فرستادند تا با هم همدل و مهربان باشند.

از رسم دیگر جشن عروسی، می‌توان رسم اوچ (قوچ جوان) را نام برد که در واقع، به‌مانند گرفتن رضایت داماد از عروس بود؛ بدین ترتیب که، عروس در دستش یک بره قوچ می‌گیرد و سوار بر اسب می‌شود و می‌تازد؛ داماد که چند تن از دوستانش او را همراهی می‌کنند، در تعقیب عروس، سوار بر اسب می‌رود تا بره را از دست او بگیرد. این عمل، نماد گرفتن جواب مثبت از عروس است.

تصویر ۳- جنگ قوچ، از رسوم کهن ترکمن‌ها
(<http://www.deskgram.net>)

از بازی‌ها و مسابقات طرفدار و قدیمی ترکمن‌ها - که از قرن‌ها پیش متداول بوده- جنگ قوچ است. جنگ انداختن قوچ‌ها بدین طریق شروع می‌شود که قوچ را به میدان می‌آورند و صاحبان هر یک به جرزخوانی می‌پردازند؛ میدان جنگ بسته می‌شود-

تقریباً شبیه به آن‌چه که در تصویر ۳، مشاهده می‌شود- قوچ‌ها پس از لحظاتی که به هم خیره شدند، به‌سوی هم حمله ور می‌شوند و با سر و شاخ‌هایشان می‌جنگند. کم‌تر اتفاق می‌افتد که در این نوع مسابقات، حیوانی کشته شود. زیرا قوچی که حریف را پر زورتر می‌بیند، پس از چند بار زور آزمایی، به‌طرف جمعیت فرار می‌کند و میدان را برای برنده، رها می‌کند. در پایان صاحب قوچ برنده، شاخ‌های حیوان را با تاج گل زینت می‌کند؛ تا به این شکل، از او تشکر کند (بیگدلی، ۱۳۶۹: ۵۳۰).

ترکمن‌ها در زبان و فرهنگ خود ضرب‌المثل‌های زیادی دارند که در بسیاری از آن‌ها «قوچ» آورده شده است، مانند این ضرب‌المثل که از مرد جوان تنومند با عنوان قوچ یاد می‌شود:

«قوچ یگیت توید ور، بایرام هرایش گلسه ایل بیانی»
«برای مرد جوان هرپیش آمدی که از طرف ایل و طایفه آید، مبارک و میمون است.»

از اصول سنتی و فرهنگی ترکمن‌ها، لباس و پوشاک خاص آن‌هاست که با هنرهای گوناگون تزیین می‌شوند. در جامعه سنتی این قوم، هم برای مردان و هم برای زنان، لباسی با ارزش و دارای اصالت قومی است که مزین به هنر سوزن دوزی باشد؛ حتی تن پوش مردان نیز خالی از نقش و نگار و سوزن‌دوزی نیست. از مهم‌ترین نقوش به کار رفته در سوزن‌دوزی‌ها نقش معروف «قوچوق» است؛ این نقش بیش‌تر روی شلوار زنانه، کلاه، یقه، سر آستین‌ها و روسری دوخته می‌شود. این نقش در زیور آلات زنان ترکمن نیز به‌کار رفته است. تصویر ۴، یک گلوبند با نقش قوچ را نشان می‌دهد (محمدی، ۱۳۸۸: ۹۶).

تصویر ۴- زیور آلات ترکمنی با نقش مایه شاخ قوچ
(محمدی، ۱۳۸۸: ۷۵)

بررسی ریشه‌های مفهومی نقش قوچ

نقش قوچ در قالی ترکمن بی‌شک مفهوم مشخصی دارد، که ما آن را در تاریخ باستانی، آیین کهن، تاریخ کوچ نشینی و آداب و رسوم ترکمن‌ها مورد تحلیل قرار داده‌ایم:

- نقش قوچ را در تاریخ باستانی اوغوزها (ترکمن‌ها) به عنوان یک توت‌م و اونقون تحلیل کردیم؛ بر اساس آن، قوچ یکی از شش حیوان مقدس طوایف اولیه ترکمن‌ها بود؛ این حیوانات مقدس، مورد احترام بودند و نباید خارج از قوانین و هنجارهای طوایفی کشته می‌شدند؛ اعضای بدن آن‌ها پس از مراسم قربانی، مورد تکریم طوایف قرار می‌گرفت که به‌عنوان برکت و نعمت خاص خداوند محسوب می‌شدند. همچنین از قوچ، با صفات نیرومند و جنگاور - که انعکاسی است از روحیه یک مرد قدرتمند ترکمن - بارها در افسانه‌ها و قصه‌های کهن یاد شده است.

- زندگی وابسته به کوچ نشینی، به دشت‌های وسیع و علوفه خیز نیازمند است؛ گوشت، شیر و پشم از مهم‌ترین نیازهای زندگی عشایری هستند و دام، رکن اصلی این نوع زندگی و اقتصاد است، مانند اسب، شتر، گوسفند، بز و ... قوچ، به عنوان یک گوسفند عظیم جثه، این بار نقش یک دام مفید و سودمند را به خود می‌گیرد.

- تاریخ، مذهب و حتی شرایط جغرافیایی از عللی هستند که آداب و رسوم را به وجود می‌آورند.

بسیاری از سنت‌ها و رسم‌ها برگرفته از عقاید، باورها و سبک زندگی هستند. از تاریخ کهن و کوچ‌نشینی ترکمن‌ها نیز سنت‌ها و آدابی به وجود آمدند و بخشی از زندگی آن‌ها را در بر گرفتند. قوچ به عنوان یک توت‌م از دوران کهن و یک دام سودمند از دوران کوچ‌نشینی، در بسیاری از جشن‌ها و آداب و رسوم ترکمن‌ها نفوذ کرده است؛ جشن عید قربان، نوع مراسم ذبح، بازی جنگ قوچ، مراسم عروسی و نشان‌گیری داماد از عروس، قصه‌ها، افسانه‌ها، ضرب‌المثل‌ها، فرهنگ و سنت، پوشاک و زیور آلات و ... از آن جمله هستند.

قوچ از صدها سال پیش تا به امروز، ارزش و جایگاه خود را حفظ کرده است؛ اما توت‌م پرستی، اونقون مقدس، مهاجرت بزرگ، کوچ‌نشینی و رسوم قدیمی، دیگر جایی در زندگی امروزی ترکمن‌ها ندارد. اگر چه مفاهیم نقوش آن را کم‌تر کسی در فرهنگ ترکمن درک می‌کند و می‌شناسد؛ ولی تصاویر آن‌ها به‌عنوان نمادی از راه پر فراز و نشیب تاریخ، هنوز بر صفحه

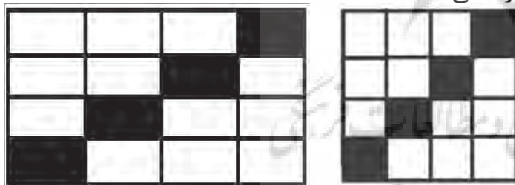
قالی ترکمن متجلی است.

بررسی ساختار نقوش ترکمن

مطالب این قسمت به طور عمده از ثبت مصاحبه با استاد میرعماد مصطفی نژاد، طراح و بافنده ی گلیم و مدرس دانشگاه هنر زاهدان انجام شده است:

۱- ذهنی‌بافی: از مهم‌ترین ویژگی‌های فرش عشایری، ذهنی‌باف بودن نقوش آن‌هاست. قالی‌بافی به عنوان هنری کاربردی، به‌منظور بافت کف‌پوشی مناسب استفاده می‌شد، که نوع دارکشی ساده و بافت درشت، از این نوع زندگی نشأت می‌گیرد. زن بافنده عشایر، زمان و شرایط مناسب برای بافت یک قالی ظریف‌باف با نقشه از قبل تهیه شده را نداشته است؛ لذا، نقوش از ذهن بافنده مستقیم روی قالی نقش می‌بست. به این معنا که، نقوش به طور ذهنی و همراه تصور بافنده به‌وجود می‌آمدند.

۲- سطح مقطع گره مستطیل شکل: در قالی‌های ترکمن به دلیل نوع تارکشی، سطح مقطع گره - که از پشت قالی به‌خوبی دیده می‌شود - مستطیل شکل است نه مربع. این نکته باعث می‌شود، نقوش ایجاد شده با خط‌های مورب ۲۲/۵ درجه شکل بگیرند. در حالی که، سطح مقطع مربع در گره‌ها، باعث به‌وجود آمدن خط‌های مورب ۴۵ درجه می‌شوند، که در ساختار نقوش و شکل آن‌ها بسیار مؤثر است. خطوط مورب ۲۲/۵ درجه از ویژگی‌های برجسته نقوش قالی ترکمنی است.

۳- استفاده از خطوط عمودی، افقی و مورب برای ایجاد نقوش هندسی: نقوش از کنار هم قرار گرفتن گره‌های قالی به‌وجود می‌آیند. گره‌ها در خط افقی، یا در خط عمودی و یا در خط مورب کنار هم قرار می‌گیرند؛ این سه نوع خط، در قالی‌های عشایری ترکمن مانند دیگر قالی‌های هندسی‌باف، اساس طراحی نقوش را تشکیل می‌دهند، لذا، طرح یک نقش مثل نقش قوچ، از این سه خط پیروی می‌کند.

۴- نوع تکرار واگیره یا همان بخش قابل تکرار در نقوش با یک محور تقارن یا دو محور تقارن: نقوش در قالی ترکمن از یک بخش اصلی تشکیل می‌شوند - که این بخش به اشکال متفاوت کنار یکدیگر تکرار

می‌شوند- که به آن واگیره می‌گویند. در قالی‌های ترکمن، واگیره اصلی هر نقش، عمدتاً به دو صورت تکرار می‌شوند، یا با یک محور تقارن یا با دو محور تقارن.

تصویر ۵- قالی سجاده‌ای ترکمن با نقش قوچ در نوارهای متن (اشنبرنر، ۱۳۷۴: ۱۰۷)

تحلیل ساختاری نقوش

باتوجه به تحلیل مختصری که از نقوش هندسی قالی ترکمن ذکر شد، می‌توان ساختار کلی نقش قوچ را چنین بیان کرد: ذهنی‌بافی، نوع خط‌های عمودی، افقی و مورب ۲۲/۵ درجه، نوع تکرار واگیره با یک یا دو محور تقارن، شکل Y مانند که در تمام نقوش قوچ مشترک است، حفظ نام قوچ در نامگذاری نقوش و حضور هم‌زمان آن، هم در متن و هم در حاشیه فرش، از ویژگی‌های اصلی این نقش در قالی‌های ترکمنی است.

در دو جدول شماره ۱ و ۲، نمونه‌هایی از نقوش قوچ در قالی‌های اقوام ترکمن با اسم بومی آن و نام ایل مربوطه آورده شده است، که باتوجه به نوع تکرار واگیره در طراحی آن‌ها، به دو بخش نقوش قوچ با یک محور تقارن و نقوش قوچ با دو محور تقارن تقسیم شده‌اند.

هر کدام از طوایف ترکمن، سبک تصویرگری خاص خود را داشتند؛ به این مفهوم که، هر نقشی مانند نقش قوچ در ایلات متفاوت به اشکال و انواع گوناگون دیده می‌شود. تنها از شکل شاخ، بیش از صد و چهل نقش الهام گرفته شده است. با توجه به تصاویر جدول‌ها

می‌توان این نقوش را چنین تحلیل کرد:
۱- در چند تصویر، نقش شاخ قوچ به طور مستقل و تک، بدون طراحی پیچیده و با ساختاری بسیار ساده دیده می‌شود (نقوش ۳، ۱۲ و ۱۸). به‌طوری‌که، می‌توان چنین استنباط کرد که از ابتدایی‌ترین اشکال شاخ قوچ هستند.

۲- تعداد دیگری از این نقوش، اگر به شکل تک و منفرد در جایی مشاهده شوند، به تنهایی، نمایانگر شاخ قوچ هستند (نقوش ۲، ۴، ۱۳، ۲۷، ۲۸ و ۳۶). اما از لحاظ ساختاری پر کار و پیچیده هستند.

۳- در بعضی تصاویر، نقش شاخ قوچ با کنار هم قرار گرفتن و تکرار یک نقش مایه یا واگیره قابل تشخیص است و به خودی خود بیانگر نقش قوچ نیست (نقوش ۱۲، ۱۸ و ۲۳)؛ یعنی به طور تک و مستقل دیده نمی‌شود.

۴- در چند تصویر، نقش شاخ قوچ بر روی شکلی دیگر ترسیم شده است (نقوش ۱، ۴، ۵، ۹ و ۱۳)؛ شاید بدن او، پایه‌ای برای نقش شاخ باشد.

۵- در بعضی از موارد، شاخ قوچ با نقش مایه‌های ترکمنی دیگر همراه می‌گردد؛ گاه با دو یا سه و گاه با چند نقش مایه اصلی تلفیق می‌شود، مانند تلفیق شاخ قوچ با یک گل (نقش ۶)؛ تلفیق شاخ قوچ با شکل‌های مثلثی دندان‌دار (نقش ۱۰)؛ تلفیق شاخ قوچ با یک فرم شش ضلعی رایج در قالی ترکمن (نقش ۲۶)؛ تلفیق شاخ قوچ با یک نقش صلیبی (نقوش ۲۷-۳۰)؛ تلفیق شاخ قوچ با ترنج‌های معروف قالی ترکمن (نقوش ۳۲-۳۵).

۶- بعضی از این نقوش، قابلیت این را دارند که به صورت تک و منفرد مانند یک ترنج (نقوش ۲۷-۳۶)، در متن قالی قرار گیرند.

۷- بعضی دیگر از این تصاویر، باید با تکرار و تکثیر، در کنار یکدیگر قرار بگیرند و به صورت مستقل و تک، قابلیت ترسیم شدن ندارند (نقوش ۸-۱۸)، و عمدتاً در حاشیه‌های فرش دیده می‌شوند.

۸- در نقوش این دو جدول، فرم شاخ قوچ پیچ و تاب‌های متفاوتی دارد؛ یعنی شاخ به صورت نیم دور یا دور کامل و گاه چند دور، به بیرون پیچیده است؛ اما بیش‌تر نقوش با پیچش نیم دور یکسان، دیده می‌شوند (نقوش ۳، ۱۲، ۱۸ و ۲۱). در بعضی موارد، شاخ دارای پیچش سه چهارم است (نقوش ۴، ۹، ۱۱، ۲۳، ۲۷، ۲۸، ۳۳ و ۳۵)؛ و در تعدادی دیگر (نقوش ۱۳، ۲۲، ۲۴ و ۲۵) شاخ با پیچش کامل ترسیم شده است.

جدول ۱. نمونه طرح های نقش قوچ در بافته های اقوام ترکمن (حصوری، ۱۳۷۴: ۸۵-۱۱۴ و شعبانی خطیب، ۱۳۸۷: ۴۵-۴۸).

۱- قچ - یموت	۲- قچکک- ترکمن	۳- قچنک- ترکمن	۴- قچک	۵- قوچانک	۶- قچ- ترکمن
۷- قچ باشلار-ازبک	۸- قچک - سالور	۹- قچک- ترکمن	۱۰- بونوز-ترکمن	۱۱- قولاق- ترکمن	۱۲- قچک-ترکمن
۱۳- قچک- ترکمن	۱۴- قاراچکک-اخال	۱۵- قچک- ترکمن	۱۶- قچک- اخال	۱۷- قچک- سالور	۱۸- قوچک-ترکمن

نقوش با یک محور تقارن

جدول ۲. نمونه های نقش قوچ در قالی اقوام متعدد ترکمن که بر اساس دو محور تقارن در تکثیر و تکرار، دیده می شوند (حصوری، ۱۳۷۴: ۸۵-۱۱۴).

۱۹- چلقوچ-ترکمن	۲۰- قچک- ساریک	۲۱- قچکر-قرقیز	۲۲- قوچ- ترکمن	۲۳- قچانک-ترکمن	۲۴- قوچک-ازبک
۲۵- قچک-ترکمن	۲۶- کاشغر-قرقیز	۲۷- قوچک-ترکمن	۲۸- قچنک- قیزیل	۲۹- بونوز- ترکمن	۳۰- قچک- قیزیل
۳۱- قوشکله-ترکمن	۳۲- قچک- ترکمن	۳۳- قچک- ترکمن	۳۴- قوچکر- ازبک	۳۵- قوچک-ترکمن	۳۶- قوچک-ترکمن

نقوش با دو محور تقارن

نتیجه‌گیری

قوچ، قوچوق یا قوچک در شکل‌ها و فرم‌های متعدد در متن و حاشیه فرش ترکمن و با اندازه‌های متفاوت دیده می‌شود. از بررسی تاریخی قوچ میان ترکمن‌ها بر می‌آید که پیشینه توتم پرستی و زندگی وابسته به طبیعت، فرهنگی را متولد کرد که انعکاسی از تاریخ و آیین ترکمن باشد. قوچ به عنوان نمادی از آن دوران، در جای جای فرهنگ و رسوم این قوم جلوه‌گر شده است. به طوری که در تولد، بازی‌های محلی، مراسم دینی، ازدواج، جشن‌ها، هنرها، از جمله قالی‌بافی نمایان می‌شود.

از تحلیل نقوش قوچ در قالی‌های ترکمن می‌توان دریافت که: شکل Y مانند شاخ، در میان آن‌ها، یک اصل مشترک است؛ گاه به شکل یک واگیره و گاه با چندین بار تکرار واگیره دیده می‌شود؛ هم به شکل ساده و ابتدایی و هم درهم پیچیده، مانند یک ترنج ترسیم شده است. پیچش‌های متنوع نیم دور، تمام دور و چند دور شاخ از شاخصه‌های تنوع و گوناگونی این نقش است. به میزانی برابر، در حاشیه و متن دیده می‌شود؛ گاه به روی شکلی که تداعی کننده بدن می‌باشد، مشاهده می‌شود. حفظ کلمه قوچ در نامگذاری این نقش، برای تمام اقوام ترکمن همچون یک اصل نانوشته رعایت شده است.

هنرمندان ترکمن از گذشته‌های دور، نقش قوچ را به عنوان یکی از نمادهای با ارزش فرهنگی و تاریخی خود حفظ کردند و در نقوش قالی خود این مهم را به تصویر کشیدند. در حقیقت، میراث گران‌بهای فرهنگی دیرینه‌ای است که باید بیش‌تر و دقیق‌تر مورد شناخت و بررسی قرار گیرد.

پی‌نوشت

1. tamqa: مهر- نشان، در ترکی به معنی نشان و مهر داغ است که بر ران اسب و دیگر ستوران نهند (دهخدا، ۱۳۷۷: ۶۹۸۱).
2. اونقون: مشتق از کلمه اینق = مبارک (گلی، ۱۳۶۶: ۱۸).

منابع

- اشنبرنو، اریک (۱۳۷۴). *قالی‌ها و قالیچه‌های ایران*، جلد ۲، تهران: فرهنگسرا (پاساوی).
- بداغی، ذبیح‌الله (۱۳۷۱). *نیازجان و فرش ترکمن*، تهران: فرهنگان.
- بیگدلی، محمدرضا (۱۳۶۹). *ترکمن‌های ایرانی*، تهران: پاسارگاد.
- بوگولیوبوف (۲۵۳۶). *فرش‌های ترکمنی*، نازدیبیا (خزیمه علم)، تهران: موزه فرش ایران.

حصوری، علی (۱۳۷۱). *نقش‌های قالی ترکمن و اقوام همسایه*، تهران: فرهنگان.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت نامه*، جلد ۵، تهران: دانشگاه تهران.

سارلی، ارازمحمد (۱۳۶۴). *ترکستان در تاریخ: نگرشی بر ترکستان در نیمه دوم قرن نوزدهم*، تهران: امیرکبیر.

شعبانی خطیب، صفرعلی (۱۳۸۷). *فرهنگ نامه تصویری آرایه و نقش فرش‌های ایران*، قم: سپهر اندیشه.

عسگری خانقاه، اصغر و کمالی، محمد شریف (۱۳۷۴). *ایرانیان ترکمن: پژوهشی در مردم شناسی و جمعیت شناسی*، تهران: اساطیر.

گلی، امین‌اله (۱۳۶۶). *سیری در تاریخ سیاسی اجتماعی ترکمن‌ها*، تهران: علم.

محمدی، رامونا (۱۳۸۸). *پوشاک و زیورآلات مردم ترکمن*، تهران: موزه فرش ایران.

قزلجه، متین (۱۳۸۸) مقاله ترکمن های ایران ۲ برگرفته از <http://www.bayragh.com> تاریخ بازدید: مهرماه ۱۳۹۴.

جنگ قوچ در چین (۲۰۱۲) برگرفته از <http://www.deskgram.net> تاریخ بازدید: فوریه ۲۰۱۹.

قبرستان با شاخ‌های قوچ بر سنگ قبر (۲۰۱۸) برگرفته از <https://www.atlasobscura.com> تاریخ بازدید: فوریه ۲۰۱۹.

References:

- Aschenbrenner, E. (1995). *Persian Rugs & Carpets* (Vol. 2). Tehran: Farhangsara (Yassavoli) (Text in Persian).
- Asgari Khanqah, A., Kamali, M. S. (1995). *The Turkmen Iranians: A Research on Anthropology & Demographics*. Tehran: Asatir (Text in Persian).
- Bigdeli, M. (1990). *The Iranian Turkmens*. Tehran: Pasargad (Text in Persian).
- Bodaghi, Z. (1993). *The Soul's Desire & Turkmen Carpet*. Tehran: Farhangian (Text in Persian).
- Bogolyubov, A.A. (1973). *Central Asian Carpets*. (Nazdiba - Khazimeh Elm, Trans.). Tehran: Carpet Museum of Iran (Text in Persian).
- Dehkoda, A. (1999). *Dictionary* (Vol. 5). Tehran: University of Tehran (Text in Persian).
- Ford, P.R.J. (1981). *Oriental Carpet Design*. London: Thames & Hudson.
- Goli, A. (1987). *An Introduction to Sociopolitical History of Turkmens*. Tehran: Elm (Text in Persian).
- Hassouri, A. (1992). *Turkman & Neighboring Tribes' Carpet Patterns*. Tehran: Farhangian (Text in Persian).
- Mohammadi, R. (2009). *Clothing & Jewelry of Turkmen People*. Tehran: Carpet Museum of Iran (Text in Persian).
- Sareli, A. M. (1985). *Turkestan in History: A Review of Turkestan during the 2nd half of the 19th Century*. Tehran: Amir Kabir (Text in Persian).

- Shaabani Khatib, S. (2008). *A Photo Dictionary of Decoration & Design of Persian Carpets*. Qom: Sepehr Andisheh (Text in Persia).
- Train, J. (1997). *Oriental Rug Symbols: Their Origins and Meanings from the Middle East to China*. London: Philip Wilson Publishers.
- Ram war in ckina(9 august 2012) <http://deskgram.net>. visit in 24 February 2019.
- Cemetry with goat- horn bedecked(2018) gravestones [http:// atlasobscura.com](http://atlasobscura.com). visit in 24 February 2019.

Analysis of Sheep Design in Turkmen Carpets in History & Religion¹

A. Noori²
H. Mehrpouya³

Received: 2015.10.04
Accepted: 2017.07.19

Abstract

Enjoying a long history and holding profound concepts, the Turkmen carpets possess many forms most of which, such as animal motifs, have been derived from nature. The paper at hand intends to study the sheep motifs in the Turkmen carpets, as well as its conceptual and historical origins. Employing a historical and descriptive-analytic method of research, the research aims to address two main questions including: how this motif is associated with the history and customs of Turkmen? And how these motifs have been reflected in these carpets?

for this purpose, primarily the historical role of sheep in Turkmen's history, ancient traditions, nomadic lifestyle and customs will be reviewed followed by a survey of this animal's designs and motifs in Turkmen's carpets in terms of form.

Moreover, sheep comprised one of the major totems among the ancestors of Turkmen tribes in ancient times. Sheep was also considered a useful and beneficial animal in nomadism.

therefore, the tribes' carpet-weavers have used several sheep motifs in diverse, abstract forms ranging from simple and primitive forms to complex and intricate ones, with some sheep designs having various horn forms. These motifs are found both in the middle of the carpets and their margins next to other Turkmen designs.

Generally, the sheep design is reminders of the memories of their forefathers and tribal life for Turkmen and a symbol of power, bravery, perseverance and blessing.

Keywords: Turkmen Carpet, Totemism, Design Structure, Sheep Design, Symbol.

¹DOI: 10.22051/jjh.2017.6862.1014

²Ph.D. Stud. of Art Research, Alzahra University, Tehran, Iran, (Corresponding Author).a.noori@alzahra.ac.ir.

³Assistant Prof. of Archeology, University of Sistan and Baluchestan, Sistan and Baluchestan, Iran. hm_pouya@yahoo.com